

VÉN BANKÓ „NAGY FEN HAHOTTÁJÁRÓL”

További adatok Propp nevetéselméletéhez 2.

JUNG KÁROLY

A 16. századi magyar költészet, különösen: közköltészet egyik leg-szebb alkotása mindenképpen az ismeretlen szerzőtől (fordítótól) származó *Az Béla királyrul való és a Bankó lányáról szép história*. A mű záradékából megtudható, hogy 1570-ben, Semptében fordította horvátból magyarra. A felfedezés érdeme Széll Farkasé, szövegét is ő adta ki először, 1884-ben.¹

A verses alkotás vizsgálata, közzétételének pillanatától kezdve, elsőrendű komparatiztikai feladatként rajzolódott fel a magyar irodalomtörténet, és később a folklorisztika előtt. A feladat elsősorban a horvát eredeti meglelése lett volna, ez azonban nem maradt fenn, eddig legalábbis nem került elő. Több magyar irodalomtörténész és szlavista kutatta a lehetséges horvát (és más délszláv) előzmények és párhuzamok szövegeanyagát, nem is eredménytelenül.² Széphistóriánkkal kortárs (tehát 16. századi) horvát paralel szöveg azonban nem került elő; szinte minden közeli vagy távolabbi horvát rokon változat gyakorlatilag 19. századi feljegyzésű. A magyar széphistória tehát – mai ismereteink szerint – egy számunkra ismeretlen horvát eredeti valószínűleg teljesen szabad átdolgozása³; ez az eljárás a kor szépirodalmában és közköltészetében (s nyilván népköltészetében is) közönségesnek számított.

Az alkotás az idős apa helyett vitézi ruhában hadba szálló harcos leányzó történetének verses elbeszélése, az uralkodói hadbahívástól kezdve egészen addig a pillanatig, amíg – hosszú vitézkedés és nemét felfedni célzó változatos próbák kiállása után – hazatér otthonába

apjához. A verses epikában a nemcsere tematikáját feldolgozó alkotások közé tartozik tehát széphistóriánk, amelynek párhuzamai a nemzetközi népballada-kincsben a „Katonalány” típushoz tartoznak.⁴ Vannak azonban prózaepikai változatai is.⁵

Széphistóriánk tudományos kiadása Széll Farkas első szövegközlése⁶ után csaknem fél évszázad múlva, 1930-ban látott napvilágot⁷, megelőzve azonban azt a két alapvetően fontos dolgozatot, amelyben Bajza József – úgy tűnik – a legközelebbi horvát párhuzamot vizsgálta⁸, melyet Fran Kurelac jegyzett fel a nyugat-magyarországi horvát diaszpóra körében a 19. század derekán végzett gyűjtései során.⁹ Bajza 1938-ban elhunyt, utána a Bankó lányáról szóló verses szöveg magyar–délszláv komparatív vizsgálata abbamaradt, s néhány évtizednek kellett elteltie (közben egy világháborúval és rendszerváltással), hogy újra az érdeklődés fénykörébe kerüljön – ezúttal a folklorisztikai vizsgálat szempontjából.

Vargyas Lajos az 1950-es években kezdte kidolgozni hatalmas ívű balladaelméleti és -eredeztetési hipotézisét, s ennek során foglalkozott a „Katonalány” típusal is¹⁰, mivel éppen azokban az években bukkantak fel Moldvában e nemzetközi balladatípus első magyar nyelvű változatai.¹¹ Ezeknek az új változatoknak fényében terelődött újra a figyelem a Bankó lányáról szóló 16. századi széphistóriánkra, s ekkor került újra szóba. Vargyason kívül magyar kutató ezután alig foglalkozott vele.¹² Újra szóba került viszont néhány délszláv dolgozatban – Vargyas balladaelméletének angol nyelvű kiadása után –, s ezáltal nemzetközi (délszláv) területen is világossá vált, hogy széphistóriánk a nemcsere témáját megfogalmazó verses epika nemzetközi szöveganyagának legkorábbi, 16. századi reprezentánsa.¹³ Ennek a balladatípusnak korábbi írásos változata nem ismeretes. Nincs róla tudomásom, hogy a Bankó leányáról szóló magyar széphistória bármilyen szempontú elemzésével a magyar filológia, komparatistika vagy művelődéstörténet az utóbbi évtizedekben foglalkozott volna.

Az alább következő elemzés a szöveg egyik szegmentumának górcső alá vételével arra kívánja felhívni a figyelmet, hogy a régi magyar irodalom számos alkotása sokkal több tekintetben fontos lehet az egyetemes etnológiai univerzálék vizsgálata szempontjából, mint azt eddig hittük volna.

Széphistóriánk strófái elregélik, hogy a hadba vonuló ifjú vitéz kiléte gyanút kelt a királyban: lányt sejt benne. Közli is vele ezt: „Te szép tekintésed leány módra vagy; Te járásod neked firfi módra vagyon.”¹⁴ Ekkor próbák sorozata következik, melyekben a leányzó fényesen helytállt. Az utolsó próba a közös fürdő lenne, ez azonban leány voltának leleplezését jelentené, ezért: „Fördeni nem akar vén Bankó leánya”¹⁵, ehelyett apja hazahívó levelét mutatja fel, mivel javait törökök és tatárok dúlják. A király ajándékokkal hazabocsátja.

A távozó vitéz leleplezi magát: „Királynak mutatá szép két almáját”¹⁶, sőt – kellő távolságba jutva – még ki is gúnyolja a férfi voltában mélyen megsértett királyt: „De nem tudtad, király, megszegni az almát!”¹⁷ (Nem csoda, hogy a vers egésze és pompás erotikája alapján Bajza kijelenti: „Bankó lányát eddig is a XVI. század legbájosabb széphistóriájának tartottuk.”¹⁸)

A vers záradék előtti befejező két strófája így hangzik:

*Jó Duna mentiben oly sebest megyen vala,
Mint az láthatatlan sebes szél futása,
Bikével atyjához, vén Bankóhoz juta.
Minden ő járását ő neki megmondta.*

*Az ő leányátul Bankó ezt hogy hallá,
Felséges királynak mint udvarlott volna:
Nagy fen hahottával azon nevet vala,
Az ő leányának igen öröli vala.¹⁹*

Az eddigi kutatások nem bukkantak olyan horvát vagy más délszláv változatra, melyben az ismét leánnyá visszavedlett „ifjú vitéz” találékonyságán és ravaszságán idős atyja jót nevetett volna. A motívumot ugyan regisztrálja (a magyar) egybevető vizsgálat, különösebb jelentőséget azonban nem tulajdonít neki. Ebből olyan következtetés levonására is mód nyílik, hogy a „nagy fen hahottával” való nevetés a névtelen fordító egyéni leleménye lenne.²⁰ Bajza azonban Bogišić gyűjteményében rábukkant egy hosszúsoros horvát epikus énekre, melyben a nemsere, az önleleplezés módja, valamint az azt követő harsogó hahotázás összefüggő motívumsora ugyancsak fölbukkan.²¹ Ami még ennél is fontosabb – s ezt már magam teszem hozzá –, a paralel a 16. századi magyar széphistóriához 17. század végi vagy 18. század eleji horvát

epikus énekből való²², tehát abból a körből, amelynek egyik 100–150 évvel korábbi énekéből a Semptei Névtelen „dolgozott”, vagy amelyet a maga széphistóriájának megalkotásához mintául használt. Tehát, mint azt már Bajza is megállapította: „. . . a Bankó lányának motívumai (a vitéznek öltözött lány, a megismertetés módja) ezek szerint már a horvát népköltés legősibb rétegében is megvoltak”.²³ Nem véletlenül idéztem Bajzát szó szerint: ő az alábbi idézendő epikusének-részlet motívumso-rát csupán kéttagúnak tekinti (a nemcsere és az önleleplezés módja), magam azonban – ugyanannak a szövegrészletnek alapján – háromta-gúnak, hisz ott szerepel benne a harsogó hahota is, ami a magyar széphistóriának is szerves része. Úgy tűnik, a nevetés (a hahotázás) motívumának sem Bajza, sem pedig a többi kutató nem tulajdonított semmiféle jelentőséget.

Idézzük itt először eredetiben a hosszúsoros horvát epikus ének részletét, mintegy bemutatva, hogy a szerbhorvát verses epika eddig ismert kezdeti szakaszában (15–18. század)²⁴ milyen formában nyilatkozott meg.

*Od kada je postala taj lijepa Bosna zemlja,
Care, svjetla kruno!
Je li mlada djevojka za junaka obješena,
Care, svjetla kruno?
I ako mi ti toga svjetli care ne vjeruješ,
Care, svjetla kruno!
Hoću tebi ukazat majke moje obilježje,
Care, svjetla kruno!
I ona mu bješe ukazale bjele dojke,
Grkinja djevojka.
Na nju mi se bijaše svjetli care grohotom nasmijo.
I još joj ide djevojci svjetli care govoriti,
Grkinji djevojci:
Podji s bogom, djevojko, na tvoje na bjele dvore,
Grkinjo djevojko!
Na dar tebi djevojko, Komjene Jagnjiloviću,
Grkinjo djevojko!
Ter se moli ti Boga za moje za dobro zdravlje,
Grkinjo djevojko!²⁵*

Az idézett énekrészlet tartalmi és formai tekintetben hű magyar fordítása így hangozhatnék:

*Mióta létezik ama szép Bosnyák ország,
Fényességes császár!
Bitóra jutott-e ifjú leányzó, hősnek helyette,
Fényességes császár!
Ámde ha énnekem nem hiszel, császári fenség,
Fényességes császár!
Majd elébed tárom, anyámra, az ékességeimet,
Fényességes császár!
És eléje tárta, mint mondta, fehér szép keblét,
A görög leányzó.
Császári fenségből feltöre erre harsogó hahotája,
S újfent szóla, mint elébb is, császári fenség,
A görög leányhoz:
Istennek nevében indulj, leányzó, fehér udvarodba,
Ó, görög leányzó!
Komjen Jagnjilović lész számodra én ajándékom,
Ó, görög leányzó!
Istenhez imádkozzál én jó egészségemért,
Ó, görög leányzó!²⁶*

Mielőtt azonban szemügyre vennénk a magyar széphistóriában szereplő „nagy fen hahottával” nevetés és a horvát epikus ének „grohotom nasmijo” (hahotában tört ki, vagy: harsogva hahotázott) nyelvi alakzatának (pontosabban: epikus formulájának) lehetséges jelentését, említjük meg azt is, hogy a Bankó lányáról szóló magyar ének néhány nyelvi fordulata (motívuma) a későbbi magyar kéziratos költészetben is felbukkan.

Komlós Aladár figyelt fel rá, hogy az 1670 táján összeírt Vásárhelyi Daloskönyv két szövegében is az utókorra maradt a Bankó lányáról szóló széphistória két sorának nagyon közeli variánsa.²⁷ Hadd tegyük hozzá, hogy éppen a széphistória vitéznek öltözött leányzója önleplező akcióját megfogalmazó erotikus töltésű sorokról van szó:

*Hamar kapcsolja kamoka dolmányát,
Királynak mutatá szép két almáját.²⁸*

A Vásárhelyi Daloskönyv egyik versében a két sor ebben a formában olvasható:

*Kikapcsolá szívem kamuka-szoknyáját,
Megmutatá nekem két arany almáját.²⁹*

Ugyancsak szerelmi költemény részleteként, egy másik szövegben így őrződött meg:

*Kapcsoljad ki, szívem, kamuka szoknyádat.
Hadd lássam, édesem, két arany almádat.³⁰*

Komlós úgy véli, hogy a Semppei Névtelen széphistóriája száz esztendő múlva is szélteben ismert szöveg lehetett, s belőle kerülhettek át e sorok a későbbi szerelmes énekekbe, ám mindkét helyen elég szeretlenül illeszkedve a kontextusba.³¹

Ennek eldöntése ma alig lehetséges; valószínűsíteni esetleg a széphistória „tönkreéneklése” figyelembevételével lehetne: ez esetleg megmagyarázná, hogy hogy alakulhatott át a dolmány szoknyává a szövegben, hisz a „szép két alma” vagy a „két arany alma” a női viseletben nem a szoknyában szokott helyet foglalni. Vagy 1670 táján a két arany alma már nem női kebel jelentésben volt értelmezhető?³² Erre nem ismerem a választ.

Érdekes viszont Széll Farkas egyik terminusa, mely az általa frissen közzétett széphistória kapcsán írt kommentárjai közt bukkan fel: az „elbeszélő közhelyek” említése. Pontos szövegkörnyezetben idézve: „Figyelemre méltó az elbeszélő közhelyek ismétlése, mint az népballedáinknál gyakorta előfordul.”³³ Úgy tűnik, Széll ráérezett arra a kategóriára, melynek pontos körülírására, meghatározására majd csak jóval később, a harvardi epikakutató iskola által kidolgozott (epikus) formula terminus kapcsán került sor.³⁴ Arra kell gondolnunk, hogy maga is a népballedákban és az általa tárgyalt széphistóriában szembetűnő állandósult szókapcsolatokra, beszédfordulatokra, kifejezőmódokra, megszövegezésekre, nyelvi fordulatokra figyelhetett fel, tehát olyan szövegelemekre, melyekből az énekes epika szerzői műveiket felépítették, mintegy állandóan felhasználható szövegszerző egységekként alkalmazva őket.³⁵ A tárgyalt széphistória szövegéből ki is jegyez néhányat:

„király udvarába”, „hetvenhét ötvenegy szentelt vitézek”, „Király ő felsége”, „Bankó leánya” stb.³⁶

Mindennek fényében nem elképzelhetetlen, hogy a „kamoka dolmány kikapcsolása”, továbbá „a kamuka szoknya kikapcsolása”, valamint a „szép két alma” vagy a „két arany alma” megmutatása is voltaképpen olyan epikus formula, melyet (melyeket) az epikus ének szerzője (a széphistória epikus ének!) nyelvileg kész építőelemként iktat be szövegébe olyan szöveghelyzetekben, amikor a nemcsere leleplezéséről van szó. Hogy aztán e formulák száz esztendő múlva, amikor a széphistória műfaja már leáldozott a magyar (köz)költészetben, a lírai (nép)költészet nyelvi fordulatai közé került át, nem tekinthető meglepőnek.³⁷ Úgy vélem tehát, hogy a Semptei Névtelen (is) az adott szüzsének megfelelő epikus formulákból építkezett, s ilyen formulának kell tekinteni a „nagy fen hahottával” nevetés állandósult szókapcsolatot is, amely – mint láttuk – a horvát epikus költészetben is megvan.

Az viszont egyáltalán nem véletlen, hogy ez a nyelvi fordulat olyan szövegösszefüggésben bukkan fel, amikor a nemcsere leleplezéséről van szó az epikus költészetben. Éppen ennek megszövegezése okából került megfogalmazásra ez a dolgozat.

Az eddig idézett két epikus költeményből tehát a *nemcsere* (identitásváltás), az *önleplezés* (az előző identitás visszaállítása) és az azt követő *harsogó hahotázás* (rituális aktus) összefüggő motívumsora állapítható meg. Másként fogalmazva: a férfiruhát öltő leányzó női identitása megszűnik, nőként meghal a világ számára; attól kezdve férfi. Önleplezésekor, női jegyeinek feltárásával, a nemcserével megszűnt női identitása visszaáll: nőként újjászületik. Általánosítva: a nemcserével az epikus hős(nő) meghal, az akciót a nevetés hiánya jellemzi; önleplezése által viszont nőként újjászületik, ezt az akcióját harsogó hahotázás kíséri. A háromtagú motívumsor tehát egy virtuális dichotomikus rendszerben a következő oppozíciópárokkal lenne leírható: a halál oldala a nevetés hiányával jellemezhető, az élet oldala pedig (az újjászületés) a harsogó nevetéssel. Felmerülhet természetesen a kérdés, hogy két – tegyük hozzá azonban: nagyon korai – példa kikövetkeztetett motívumsora elegendő-e az *élet – nevetés* és a *halál – nevetéstabu* oppozíciópárok megállapítására. Két példa kevés, de további igazoló folklórpéldák kö-

vetkeznek az alábbiakban, valamint annak az elméleti háttérnek ismeretése, mely e dolgozat kiindulópontját képezte.

Az alább ismertető példa a rituális nevetésről szóló teória egyik legpompásabb, eddig nem vizsgált, s hogy a dolog még izgalmasabb legyen: ezeresztendő folklórszövege. Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár *A birodalom kormányzása* című művében Dalmáciáról és a szomszédos népekről írván³⁸ beszámol egy epizódról, melyben egy bennünket érdeklő epikum lappangott. Ennek lényege a következő:

Vazul császár idején afrikai szaracénok hajóztak Dalmáciába, többek között Szultán vezérletével, kifosztották Cattarót, megostromolták Ragusát, de a felmentő hadak hírére Langobardiába hajóztak, megostromolták Barit, elfoglalták, feldúlták, majd évtizedekre berendezkedtek Langobardiában. Végül a császár Lajos frank király segítségével legyőzte őket, s vezérüket, Szultánt is foglyul ejtette. Innentől Bíborbanszületett idézem: „Bári városát, a területet s az összes foglyokat a rómaiak császára vette magának, Szultánt és a többi szaracént pedig Lajos, Frankország királya vette magának, és elvitte őket Kápua városába és Beneventum városába. Szultánt senki sem látta nevetni. A király pedig azt mondta, hogy: Ha valaki a valósághoz híven jelenti vagy megmutatja, hogy Szultán nevet, sok pénzt adok annak. Később valaki látta őt nevetni és jelentette Lajos királynak. Az pedig magához hívatta Szultánt, megkérdezte tőle, hogy hogy történt az, hogy nevetett. Ő pedig azt mondta: Láttam egy kocsit, kerekei forogtak, s azért nevettem, mivel egykor én is főember voltam, most pedig mindenkinél lejjebb vagyok, de az Isten újból felemelhet engem. Attól fogva Lajos király meghívta őt asztalához, és vele együtt evett.”³⁹ A történet azzal folytatódik, hogy a ravasz és alattomos Szultán ármánnyal újra főember lesz, de végül meglakol.

Lássuk most, hogy a terjengős, a magyar honfoglalást megelőző kori történet és szöveg valóban alkalmas-e a rituális nevetésről szóló elmélet igazolására, s valóban a fentebb ismertetett virtuális dichotomikus rendszer oppozíciópárjai állapíthatók meg benne.

Nos, megállapítható, hogy az idézett epikumban a kikövetkeztetett dichotomikus rendszer hibátlanul működik. Az oppozíciópárok következetessége szembetűnő. Lássuk ezt az elemzés szintjén. Szultán, a szaracén főember, az elvesztett háború előtt *fenn* volt, tehát ő uralta a helyzetet. Foglyul ejtése után, mint maga mondja, „mindenkinél lejjebb”

van. Státusában tehát identitásvesztés következett be: korábbi vezető szerepe megszűnt; vezérként meghalt környezete számára. Ezért jellemző rá – miként a szöveg mondja – „senki sem látta nevetni”. (Nota bene: az oppozíciópárok a szövegben a *fent* – *lent* további oppozíciópárral gazdagodnak.) Egy kocsi kerekeinek le-fel forgását szemlélve azonban hirtelen *nevetésre fakadt*, mivel rádöbbsent, hogy „Isten újból felemelhet engem”, tehát státusában ismét *identitásváltás* következhet be, újjászülethet, s visszanyerheti előző státusát. (Az eredeti státus visszanyerése be is következik.) Az ezeréves epikumban tehát a nevetés aktusa – a rituális nevetésről szóló teóriának megfelelően – minden tekintetben adekvát, akárcsak a magyar széphistóriában (16. század) és a párhuzamául idézett horvát hosszúsoros epikus énekben (17. század vége–18. század eleje). Az *élet* – *nevetés* és az (identitásvesztés) *halál* – *nevetés hiánya*, valamint a szövegben nyelvileg is megfogalmazott *fent* – *lent* oppozíciópárok tökéletesen működnek: a virtuális dichotomikus rendszer megléte már sokkal több mint hipotetikus.

Hogy a dolog továbbra is izgalmas legyen, a dolgozatban megfogalmazott dichotomikus rendszer oppozíciópárjai a nemzetközi és a magyarországi Mátyás-tradícióban is szövegszerűen megfogalmazódnak. Ennek szemléltetésére egy részlet következik az egyik magyarországi rutén Mátyás-mondából.⁴⁰

A kapuszőgi (Ungvár közeli) rutén Mátyás-monda hosszan indázó történetének kezdeti epizódjai dolgozatom témája szempontjából mellőzhetőek, ezért azokat csak jelzem: Mátyás sokféle előző konfliktus után megölte Pogandzivicsit, azután Törökországba ment „valamit kikémlelni”. A szultánhoz betérve azonban nyomban letartóztatták. A szöveg további folytatása:

„– *Te ölted meg Pogandzivicsit, az én rokonomat?*

– *Igen.*

– *En is lefejeztetlek vagy fölakasztatlak, ahogy akarod.*

– *Hát akasztass föl.*

– *És hol akasztassalak föl?*

– *A határon.*

– *Jó, majd arccal a te Magyarországod felé fordítatlak az akasztófán, hogy lássad, honnan jöttél.*

A török szultán befogatott, s Mátyás királyt a szekérrre tették, maga a szultán is feleségestől ült fel a szekérrre, hogy a halálát lássák. Mátyás király útközben egyre nevetett. A szultán megszólította:

– Mít nevensz?

– Azon nevetek, hogy a lovak csak az első kerekeket húzzák, s az utolsók meg utánok szaladnak.

A határrra értek, beásták az akasztófát, s föl akarták akasztani Mátyást. Ekkor így szólt a török szultánhoz:

– Szabad-e az utolsó órámban valamit kérnem?

– Szabad! – felelte a szultán.

Erre Mátyás király háromszor a sípjába fújt, ami a katonái előtt azt jelentette: Gyorsan, gyorsan barátaim, mert a halál mögöttem van. Katonái megértették, mert közel voltak, s mihamarabb ott termettek. Körülfogták a szultánt, s arra az akasztófára kötötték fel, melyet Mátyásnak készített.

– Te akartál engem Magyarország felé fordítani – szólalt meg Mátyás, most én fordítalak téged Törökország felé. A szekéren is azért nevettem, mert hogy én kénytelen voltam menni, de hogy te minnek jöttél utánam? Most pedig nézz Törökország felé.

Azután Mátyás király seregével visszatért Magyarországra, s addig uralkodott, míg meg nem halt.”⁴¹

Az előző három folklórszövegben, mint láthattuk, a két oppozíciópár: az élet – nevetés és a halál – nevetés hiánya következetesen működik. Vajon a rutén Mátyás-mondában ugyancsak megállapítható ugyanez? A válasz ebben az esetben is igenlő. Mátyás a szultánt halálos ítéletével *identitásváltás* előtt áll: az élők világából a holtak világába látszik átlépni. Szekéren ülve az országhatár felé közeledik, amely egyben az élők és holtak közti világ határának látszik: odáig életben van, de azt élve (az ítélet szerint) nem lépheti át, mert addigra már halott. Mátyás azonban tudja, hogy nem fog meghalni, ezért „útközben egyre nevetett”. A halál térfelének nevetéstabujával szemben tehát – az élet térfelének határa felé közeledve – folyamatosan nevetett, ami egyrészt megfelel az *élet – nevetés* oppozíciópárnak, másrészt mágikus nevetésként is felfogható, ami semlegesítheti, legyőzheti a halált. (Itt csak megemlítem, hogy a balkáni verses epikában a Jézus kívánságára megsütött és vacsorára feltálalt fiúgyermek az istenség harsogó hahotája és vörösborral való

meglocsolás után talpra szökken, vagyis holtából megéled.⁴²) Az természetesen egészen más kérdés, hogy a rutén mondaszövegben a király halálból való megmenekülése a működő etnológiai univerzálé szöveg-szerző ereje mellett a realitás világából is indoklást nyer: a király sípjának hangja nyomán az elbújt katonák előjönnek, megmentik, s helyette a szultánt akasztják fel. Mint látható, Mátyás maga is a kerekék forgásának figyelésével indokolja kitarító nevetését.

Ez a Mátyás-monda társtalan, s már első magyar fordítója és publikálója is tudta, hogy az itt is idézett részlet forrása a Bölcs Salamonról szóló régi szláv szövegekben keresendő.⁴³ Egyébként ezekkel a szövegekkel a bennük előforduló kerék (kerekék) motívummal kapcsolatban többen foglalkoztak, a mindegyik szövegben előforduló nevetés motívumát csak megemlítették. Egyes elképzelések szerint az orosz, ukrán, szerb és más ide tartozó szövegek ősforrását az előbbieken idézett, Bíborbanszületett Konstantintól származó bizánci szövegben kell keresni, bár az eltérések szembetűnőek.⁴⁴

Megemlíthető végezetül két szerb verses szöveg: egy epikus ének és egy lírai dal, melyben az előbbieken elemzett oppozíciópárok kései, halvány, de jól azonosítható nyomait lehet megállapítani. Az egyik egy közismert hegyirabló-ének (hajduk-hősének), a Kis Radojica című, melyben a pasa által foglyul ejtett útonálló *halottnak tetteti magát*, ami voltaképpen *szimulált identitásváltás*, mivel az epikus hős el akarja kerülni a fogságot. A pasa csalástól tartva válogatott kínzásokkal próbál róla meggyőződni, hogy tetteti-e magát: körme alá szegeket veret, nyakába mérgeškígyót vet, mellkasára tüzes vasat rakat – a hős hegyirablót mindez nem hatja meg; arcizma sem rándul. Ekkor azonban bevetik a leghatásosabb fegyvert: körtáncoló csintalan leányzók ugrálnak át a „halotton”, hogy elmosolyintja-e magát. S ez meg is történik, ám egy suhogó bugyogójú leányzó – minő női furfang! – nem leplezi le, sőt tanácsával (a „halott” vízbevetésével) lehetővé teszi menekülését. Íme a hősének ide vonatkozó részletei:

*Istenemre, nem halott ez ember!
Nem halott ez, csak a szája néma,
Hozzatok egy kólónyi széplyányt,
Elejükbe gyönyörű Hajkunát,*

*Mosolyog-é a leányra Ráde?
 Összeszedtek egy kólónyi széplyányt,
 Elejükbe gyönyörű Hajkunát,
 Az vezette Rádéra a kólót,
 Attáncolt a talpa Rada testén,
 S jaj milyen volt, verje meg az Isten!*

*Aranyos lánc csörgött a nyakában,
 Suhogott a selyem bugyogója,
 Megpillantja, meg kis Radojica,
 Balszemével végigsunyít rajta,
 Rámosolyog jobbfelől a bajsza.
 De amikor Hajkuna ezt látja,
 Hímzett selyem keszkenőjét fogja,
 És a Ráde két szemére dobja,
 Nem látják a kólóban a lányok.⁴⁵*

Amilyen pompás és vérbő erotikával leplezte le önmagát Bankó lánya a magyar széphistóriában, legalább olyan finom erotika lengi be ezt a leleplező eljárást is. A dolgozatban kikövetkeztetett dichotomikus rendszer két oppozíciópárja ebben a szövegben is tökéletesen működik: a hős hegyirabló tudja, hogy halott nem nevelhet, hahotázhat, mosolyoghat, mert ezzel leleplezné önmagát, vagyis hogy az élők birodalmába tartozik. Ezért a válogatott kínzások ellenére is tartja a nevetéstabuszt. Ugyanezt tudják kínzói is: ezért szabadítják rá a suhogó bugyogójú leányzókat, hátha mégis elmosolyogja magát. Ez meg is történik: a csintalan Hajkuna észreveszi a mosolyt, ebből tudja, hogy a férfi él. (Másként fogalmazva: a hős az imitált halálból újjászületik, s ezt mosolygás kíséri.)

A *Marica leányzó* című vers hősnője ugyancsak halottnak tetteti magát, hogy ne kelljen férjhez mennie a vitéz Herceg Sztipánhoz. Hasonlóképpen kínzásoknak vetik alá, s végig moccsanatlan-mosolytalan marad, ámde amikor a legfőbb próba következik: Sztipán keblébe dugja kezét, csaknem elmosolyintotta magát. (Véletlen-e, hogy az *identitásváltók* vagy a *váltást szimulálók* [ön]leleplezésében oly nagy szerepet játszanak az erotikus vagy laszcív mozzanatok?) Lássunk néhány sort ebből a versből is:

*Amikor on rám tüzet rakattak,
Bizony, anyám, nagyon melegem lett.
Amikor meg kígyót a nyakamra,
Mint három sor fehér igazgyöngyöt.
S mikor nyúlkált átkozott kezével,
Kicsin múltott: el nem mosolyodtam.⁴⁶*

Ebben a szövegben a hősnő sikeresen ellenáll a kísértésnek: *majdnem nevetett* (majdnem elmosolyintotta magát, amikor keblébe nyúltak), tehát az *identitásváltás*, legalábbis a külvilág számára, tökéletesnek tűnt: a lányt *halottnak* tekintették. Megállapítható tehát, hogy ez a szövegrészlet is jól illusztrálja a *halál – nevetéstabu* és az *élet – nevetés* oppozíciópárt, amely – többek között – a rituális nevetésről szóló teória egyik alappillére.

Összegezve az elemzett példatár megállapításait, úgy találom, hogy a Bankó lányáról szóló 16. századi széphistóriánk végének hahotázás-epizódja korántsem csak a talpraesett leányzó mindenki eszén túljáró kalandjának nyugtázása a boldog apa részéről. A szöveg nyújtotta kontextus ugyanis pontos adatokat kínál annak a rejtett jelentésnek dekódolására, amelyet – úgy vélem – a fenti elemzéssel és a felhozott analógiákkal sikerült bemutatnom. Hasonló vizsgálatokra nem ismerek példákat a magyar folklorisztikában.⁴⁷

E dolgozat során többször említett rituális nevetésről szóló teória megalapozója és megfogalmazója Vlagyimir Jakovlevics Propp (1895–1970) orosz folklorista és teoretikus. *A rituális nevetés a folklórban* (1939) című nagyszabású tanulmányában⁴⁸ fejtette ki a nevetésnek az archaikus társadalmakban és a tradicionális népi kultúrában megállapítható funkcióját, ami alapvetően különbözik a mai, általánosnak tekinthető nevetésértelmezéstől. Elméletének alaptétele, hogy az archaikus társadalmakban és a népi tradícióban a nevetés mindig ahhoz a feléhez tartozik a kettős megkülönböztető jegyekkel két térfélre osztott világnak, amely az életet, a gyarapodást, illetve az életbe lépést jelenti. Ebben a térfélben bizonyos rituális alkalmakkor a nevetés kötelező. A dichotomikus rendszer másik felét a túlvilág, vagyis a halál jelenti, ahol a nevetés tilos; a két térfél határának áthágásakor – a kontextusnak megfelelően – életbe lép a nevetéstabu vagy pedig kötelező a nevetés.

Propp szerint a dichotomikus rendszer működését bizonyító példák száma igen csekély, csak kitartó kutatás során lehet őket összegyűjteni. Saját szavaival e dolgozat alapjait képező elképzelés így hangzik: „E mágiának [a nevetés mágiája – J. K.] korai formája azon az elképzelésen alapszik, hogy a halottak nem nevetnek, csupán az élők. A túlvilágra érkező halottak nem tudnak nevetni, az élőknek pedig nem szabad. Ugyanakkor az életbe lépés minden formáját, legyen az egy gyermek születése, vagy az avatási vagy ehhez hasonló szertartáshoz fűződő szimbolikus újjászületés, nevetés kíséri, melynek nem csupán életet kísérő, hanem életteremtő erőt is tulajdonítanak. A születést, illetve újjászületést ezért kötelező jellegű szertartásos nevetés kíséri.”⁴⁹ Propp arról is beszél tanulmányában, hogy vannak olyan adatkategóriák, amelyekre elméletének kidolgozásakor az ő figyelme még nem terjedt ki. Ezeknek felkutatására és elemzésére ösztönzi azonban a kutatókat, akik elképzelését alkalmazhatónak tartják az etnológiai vizsgálatokban. Propp tanulmányának példatára nem terjed ki a nemcsere folklorisztikai előfordulásainak vizsgálatára és elemzésére. Dolgozatom ebből következően újabb adatkategóriát kapcsol be a proppi elmélet igazoló példatárába. Nagyon valószínű, hogy további türelmes gyűjtéssel dolgozatom példái további prózaepikai és verses epikai szövegekkel gazdagíthatóak.

Propp tehát egyetemes, kultúraközi etnológiai univerzálékat következtetett ki a nevetés, a nevetéstabu, valamint az élet és a nemlét összefüggésrendszerében. Az általa megállapított oppozíciópárok jól beleilleszthetők abba a dichotomikus rendszerbe, melynek példáit évtizedekkel később V. V. Ivanov gyűjtötte össze és tárgyalta tanulmányaiban.⁵⁰ Propp tanulmánya és nevetéselmélete további vizsgálatra ösztönözheti a kutatást, hisz nyilván vannak még területei az archaikus társadalmak leírásainak és a tradicionális népi kultúrának, ahol a proppi elképzelések működését ellenőrizni lehetne.

JEGYZETEK

¹ SZÉLL 1884. 670–774.

² Vö. RMKT 16. 6. (1896) 312.; PÁVEL 1913.; KOMLÓS 1913.; SZEGEDY 1913.; BAJZA 1934.; BAJZA 1936.

³ Vö. SZEGEDY 1913. 418.

- ⁴ Vö. VARGYAS 1960. 223–236., VARGYAS 1976. II. 532–545. és VIDAKOVIĆ 1986. 131–141.
- ⁵ Tárgyalja: MEDENICA 1938. és VIDAKOVIĆ 1986. 131–141.
- ⁶ Lásd az 1. jegyzetet.
- ⁷ RMKT 16. 8. (1930) 173–178. és 465–468.
- ⁸ BAJZA 1934. és BAJZA 1936.
- ⁹ KURELAC 1871. 187–188. No. 483.
- ¹⁰ VARGYAS 1960. 223–236.
- ¹¹ Közölve: VARGYAS 1960. 225–226. és VARGYAS 1976. II. 532–534. Említi: RMKT 17. 3. (1961) 591.
- ¹² Talán kivétel: HORVÁTH 1977. és HORVAT 1979.
- ¹³ Vö. VIDAKOVIĆ 1986. és a nála idézett irodalom. Teljes szerbhorvát fordítása: DAVID 1977. (kommentárokkal), 96–103. Azt azonban nem tapasztalom, hogy a kérdés délszláv vizsgálói ezt a szöveget ismernék vagy hivatkoznák.
- ¹⁴ RMKT 16. 8. (1930) 174.
- ¹⁵ Ugyanott: 176.
- ¹⁶ Ugyanott: 177.
- ¹⁷ Ugyanott: 177.
- ¹⁸ BAJZA 1934. 20., de lényegében ezt mondta már SZEGEDY 1913. 404. is.
- ¹⁹ RMKT 16. 8. (1930) 178.
- ²⁰ SZEGEDY 1913. 410.
- ²¹ BAJZA 1936. 84. és BOGIŠIČ 1878. 136–138. No. 54. (A versanyag lapszámozása szerint.)
- ²² BOGIŠIČ 1878. 132–133. (A bevezetés lapszámai szerint.)
- ²³ BAJZA 1936. 84–85.
- ²⁴ A hosszúsoros énekek neve: bugarštica. Váltakozó szótagszámú sorokból (11–16 szótag) áll, soronként, kétsoronként (néha ritkábban) refrén következett utánuk, amely mindig hat szótagú. A bugaršticák az élő népköltészetből már nem voltak ismertek, két 16. századi nyomtatott változat mellett csupán kézíratos formában, főleg daloskönyvekben maradtak fenn. Leggazdagabb közzétett gyűjteményük: BOGIŠIČ 1878.
- ²⁵ BOGIŠIČ 1878. 138. (A versanyagban.)
- ²⁶ Saját fordítás, mely a versforma és versdallam érzékeltetése miatt műfordítás, tehát nem szó szerinti. Szó szerinti fordítást csak prózába lehetne adni.
- ²⁷ KOMLÓS 1913. A Vásárhelyi Daloskönyv első összkiadása: FERENCZI szerk. 1899.
- ²⁸ RMKT 16. 8. (1930) 177.
- ²⁹ FERENCZI szerk. 1899. 67. és kissé eltérő ortográfiájú szöveggel: RMKT 17. 3. (1961) 233.
- ³⁰ FERENCZI szerk. 1899. 111. és kissé eltérő ortográfiájú szöveggel: RMKT 17. 3. (1961) 116.
- ³¹ KOMLÓS 1913. 635. Elképzelését támogatja: RMKT 17. 3. (1971) 591. Ugyanott utalás még két változatra, az egyik a Szikszai Énekeskönyvből:

*Kaptsoljad ki, szivem, tarka pruszlikodat,
Had fogjam meg, lelkem, két arany almádat.*

A másik a Teleki-énekeskönyv egyik versének részlete:

*Kapczollyad ki lelkem mellyeden ingedet,
Had lassa megh szemem ket fejer czezedet.*

- Ez utóbbi: RMKT 17. 3. (1961) 114.
- ³² A magyar almaszimbolika kérdését tárgyalja, saját korábbi ugyanezt tárgyaló dolgozatainak eredményeit felhasználva: DANKÓ 2002.
- ³³ SZÉLL 1884. 676.
- ³⁴ Vö. LORD 1990. I. 67–125. (Az eredeti: *The Singer of Tales*, 1960.)
- ³⁵ Világirodalmi Lexikon 3. Budapest, 1975. 272–273. (Voigt Vilmos)
- ³⁶ SZÉLL 1884. 676.
- ³⁷ Lásd még a 31. jegyzetben felsorolt közeli változatokat is.
- ³⁸ BÍBORBANSZÜLETETT 2003. 69–79. (29. fejezet)
- ³⁹ Ugyanott: 73.
- ⁴⁰ SZÉMÁN 1911.
- ⁴¹ SZÉMÁN 1911. 237–238. Rutén eredetije: KEROSA red. 2001. 37. Más fordításban: ORTUTAY 1939. 31–32.
- ⁴² Idézi és kommentálja: ČAJKANOVIĆ 1924. 40.
- ⁴³ SZÉMÁN 1911. 238.
- ⁴⁴ Vö. RADOJIČIĆ 1927., BOŠKOVIĆ-STULLI 1997. 34–37. Szerb példaszövege: KARADŽIĆ 1988. 143–144. No. 42. és jegyzet: 570.
- ⁴⁵ A „népköltészet humora” szempontjából idézi és kommentálja: ĐUROVIĆ 1931. 45. A magyar nyelvű részlet: DOMOKOS szerk. 1959. 156. Kardos László fordítása.
- ⁴⁶ Idézi: ĐUROVIĆ 1931. 46. Magyarul saját fordításom.
- ⁴⁷ Néhány kísérlet Propp szellemében: JUNG 1993. és JUNG 2003.
- ⁴⁸ PROPP 1988.
- ⁴⁹ PROPP 1988. 246.
- ⁵⁰ Vö. IVANOV 1982., IVANOV 1984. és ZOLOTARJOV 1980.

IRODALOM

BAJZA József

1934 „Bankó lányának” nyugat-magyarországi horvát változata. *Irodalomtörténet* 23(1934) 9–20.

1936 Még egyszer „Bankó lánya”. *Irodalomtörténet* 25(1936) 82–85.

BÍBORBANSZÜLETETT Konstantin

2003 *A birodalom kormányzása*. Ford. Moravcsik Gyula. Szeged

BOGIŠIĆ, Valtazar

1878 *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa I*. Biograd

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja

1997 *Priče i pričanje*. Stoljeća usmene hrvatske proze. Zagreb

ČAJKANOVIĆ, Veselin

1924 Magični smej. In: *Studije iz religije i folkloru*. SEZb 31. Beograd, 25–42. és 172–173.

DANKÓ Imre

- 2002 A magyar almaszimbolika. In: Hoppál Mihály szerk.: *Elbeszélés és emlékezet*. Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére. Budapest, 19–48.

DAVID, Andraš

- 1977 *Mostovi uzajamnosti*. Novi Sad

DOMOKOS Sámuel szerk.

- 1959 *Betyárok tüzénél*. Kelet-európai népek betyárballadái. Budapest

ĐUROVIĆ, Dušan

- 1931 Smešno u narodnoj poeziji I. *Zapisi* (Cetinje) 5(1931) 40–46.

FERENCZI Zoltán szerk.

- 1899 *Vásárhelyi Daloskönyv*. XVI–XVII. századi szerelmi és tréfás énekek. Budapest

HORVAT, Ivan

- 1979 Narodne balade o davojski-hajduku. *Etnografija Južnih Slavena u Madarskoj* 3. (Budapest), 1979. 60–70.

HORVÁTH Iván

- 1977 Széphistória – népballada. *Életünk* (Szombathely) 1977. No. 1–2. 66–72.

IVANOV, Vjacseszlav

- 1982 A művészet és a piktográfia egy archaikus jeltípusáról. In: Nyekljudov, Sz. Ju. szerk.: *A művészet ősi formái*. Budapest, 111–145.

- 1984 A kettős szimbolikus osztályozásról. In: *Nyelv, mítosz, kultúra*. Budapest, 48–66.

JUNG Károly

- 1993 A teremtő és varázscélú nevetésről. In: *Az emlékezet útjain*. Újvidék, 14–17.

- 2003 Miért nevetnek a betlehemeseken? *Hungarológiai Közlemények* (Újvidék), 35(2003) No. 3. 66–78.

KARADŽIĆ, Vuk. St.

- 1988 *Srpske narodne pripovijetke*. Prired. Miroslav Pantić. Beograd

KERCSEA, Igor red.

- 2001 *Matjaš, korolj Ruszinuv*. Uzsgorod

KOMLÓS Aladár

- 1913 A Bankó lányáról szóló széphistória és a Vásárhelyi Daloskönyv. *Egyetemes Philológiai Közöny* 37(1913) 634–636.

KURELAC, Fran

- 1871 *Jačke ili narodne pjesme prostoga i priprostoga puka hrvatskoga . . .* Zagreb

- LORD, Albert B.
1990 *Pevač priča I–II*. Beograd
- MEDENICA, Radoslav
1938 *Delija-devojka. Prilozi proučavanju narodne poezije* (Beograd) 5(1938) No. 2. 260–265.
- ORTUTAY Gyula
1939 *Rákóczi két népe*. Budapest
- PÁVEL Ágoston
1913 A Bankó lányáról szóló széphistória délszláv forrásai. *Egyetemes Philológiai Közöny* 37(1913) 104–112.
- PROPP, Vlagyimir Ja.
1988 A rituális nevetés a folklórban. *Létünk* (Szabadka) 18(1988) No. 2. 223–248.
- RADOJČIĆ, Đorđe Sp.
1927 „Jedna gobela u kao, a druga iz kala”. *Književni sever* (Subotica) 3(1927) 258–259.
- SZEGEDY Rezső
1913 A „Béla király és Bankó lánya” forrása. *Budapesti Szemle* 1913. Tom: 153. 404–422.
- SZÉLL Farkas
1884 Egy XVI. századi codex históriás énekei II. *Századok* 18(1884) 662–667.
- SZÉMÁN István
1911 Mátyás király a magyarországi rutén népmondában. *Ethnographia*, 22(1911) 236–240.
- VARGYAS Lajos
1960 Kutatások a népballada középkori történetében. I. Francia eredetű réteg balladáinkban. *Ethnographia* 71(1960) 163–276.
1976 *A magyar népballada és Európa I–II*. Budapest
- VIDAKOVIĆ, Krinka
1986 *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*. Sarajevo
- ZOLOTARJOV, A. M.
1980 Társadalomszervezet és dualisztikus teremtmítoszok Szibériában. In: Hoppál Mihály szerk.: *A tejút fiai*. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról. Budapest, 29–58.